

BİBLİYOGRAFYA :

Fatîm, *Tezkire*, s. 420-421; *Eş'âr-ı el-Hâc Âkîf Efendi*, İstanbul 1259, s. 28; *Osmanlı Müellifleri*, I, 55; *Tomar-Halvetiyye*, s. 72-77; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, IV, 56-70; Enderunlu Âli, *Hîdâyetü'l-velî fî menâkıbı Kuşadalı*, İÜ Ktp., TY, nr. 9849, vr. 4^b; İbrahim Hilmi, *Menâkıb-ı Şeyh Saft-i Âmidî*, Millet Ktp., Ali Emîri (Şer'iyye), nr. 1111; Abdülbâki [Gölpınarlı], *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1931, s. 188; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1914-1915; Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ* (Taysî), s. 9, 19, 20; Özege, *Katalog*, I, 298; II, 441; III, 966, 1137, 1144, 1163; IV, 1468, 1645, 1764; Albayrak, *Osmanlı Uleması*, IV-V, 126-127; Yaşar Nuri Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halvetî*, İstanbul 1982, s. 34; Nihat Azamat, "Kuşadalı İbrahim Halvetî", *Osm.Ar.*, IV (1984), s. 330; Abdulkirim Abdulkadiroğlu, "İki Vesika", *AÜİFD*, XXVIII (1986), s. 338-348.

NİHAZ AZAMAT

ÇERKEŞİYYE

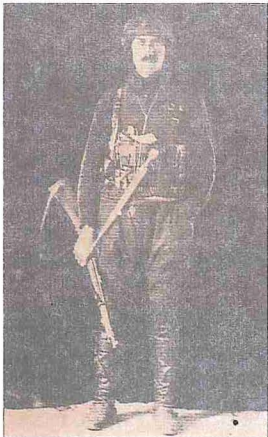
Halvetiyye - Şâbâniyye tarikatının
Çerkeşi Mustafa Efendi'ye
(ö. 1229/1814)
nisbet edilen bir kolu
(bk. ÇERKEŞİ MUSTAFA EFENDİ).

ÇERKEZ ETHEM

(ö. 1949)

Millî Mücadele'de
önce hizmetleriyle,
daha sonra muhalefetiyle tanınan
kuvâ-yı seyyâre kumandanı.

Kafkasya'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Çerkez boylarından Şapşış oymağına mensuptur. Babası Bandırma ile Mihaliç arasındaki Emreköy'de ziraat ve değirmencilikle uğraşan Ali Bey'dir. Doğum tarihi kaynaklarda 1884 ve 1886 olarak gösterilmekte olup Ali Bey'in beş oğlundan en küçüğüdür. Ağabeyleri Reşid ve Tevfik beyler gibi o da subay olmaya heves etti. Babasının karşı çıkması üzerine rüşdiyeyi bitirdikten sonra

Çerkez Ethem

1905'te İstanbul'a kaçtı ve Bakırköy Süvari Küçük Zâbit Mektebi'ne girdi. Burayı birincilikle bitirerek zâbit vekili oldu. Daha sonra Bulgar cephesinde Çürüksulu Mahmud Paşa'nın kolordu muhafız bölüğünde süvari kıtası kumandanı olarak çarpıştı ve yaralandı.

I. Dünya Savaşı sırasında Ethem Bey ağabeyi Reşid Bey'le birlikte Teşkilât-ı Mahsûsa'da görev aldı. Ayrıca Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Rauf Bey'in (Orbay) kumandasında düzenlediği, İran -Afganistan üzerinden Orta Asya'ya ulaşmayı amaçlayan harekâta katıldığı gibi 1918 yılı başlarında Irak seferinde de bulundu. Yaralanıp hastalanınca Bandırma'daki baba evine döndü.

Millî Mücadele'ye katılmadan önce, Bandırma ve Manyas çevresinde faaliyette gösteren Manyaslı eşkiya Şevket ve Çolak İbrâhim ile birlikte hareket eden Ethem, 13 Şubat 1919'da İttihatçılar'ın İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlunu fidye almak için kaçırmakla dikkatleri üzerine çekmeyi başardı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra, Ege bölgesinde düşmana karşı mukavemet edebilecek güçler oluşturulurken daha önce maiyetinde çalıştığı Rauf Bey kendisini Salihli ve çevresinde bir milis gücü teşkil etmekle görevlendirdi. Böylece resmen Millî Mücadele'ye katılıp yaklaşık altı ay içinde, aynı bölgede bulunan Poyraz Ağa ve Alaşehirli Mustafa Bey çeteleriyle birleşerek Ege bölgesindeki teşkilatlanmasını tamamladı. Yunanlılar'a karşı "millet hattı" denilen bir cephe oluşturdu. Bu cephenin oluşması sayesinde daha sonra Ali Fuad Paşa Hey'et-i Temsilîyye'yi Ankara'ya çağırma imkânı bulabilecekti. Ayrıca teşkil ettiği "kuvâ-yı seyyâre" adı verilen milis kuvvetleriyle Millî Mücadele'yi tehdit eden iç isyanları bastırmada başarı gösterdi. Önce Balıkesir'in kuzeyinde tehlikeli bir hal alan Anzavur İsyanı'nı, daha sonra Ankara'yı tehdit eden Düzce ve Adapazarı civarındaki isyanları bastırdı (Nisan-Mayıs 1920); bu başarıları ona büyük şöhret kazandırdı. Ardından, Ege cephesinde Yunanlılar'la çatışmaların başladığı bir sırada Yozgat'ta Çapanoğulları'nın Ankara hükûmetine karşı ayaklanmaları ve isyancılar üzerine gönderilen nizâmiye birliklerinin başarı elde edememesi üzerine Ankara'ya çağırıldı. Yunanlılar'a karşı hazırlıklar içinde olan Ethem Yozgat'a gitmek istemiyordu; ancak ısrarla davet edilince kuvvetleriyle Ankara'ya gitti ve istasyonda bizzat Mustafa

Kemal tarafından karşılandı. 20 Haziran'da Yozgat'a doğru harekete geçti, bir hafta gibi kısa bir zamanda isyanı bastırdı. Bu olay kuvâ-yı seyyârenin, dolayısıyla Çerkez Ethem'in prestijini zirveye çıkardı. Gerek bu başarısı gerekse daha önce kendisine gösterilen büyük ilgiden cesaret alarak Ankara hükûmeti üzerinde nüfuz kurmaya çalıştı. Yozgat olaylarının Ankara Valisi Yahyâ Galib Bey'in ihmalinden kaynaklandığını ileri sürerek valinin cezalandırılmasını istedi. Mustafa Kemal buna karşı çıktı, Ethem ise Yahyâ Galib'in cezalandırılmasında ısrar ediyordu. Hükûmete rağmen meclisin çoğunluğu da onu tutuyordu. Bu çekişme, Ethem'in Ankara'ya gidip meclis reisini meclisin önünde asacağı tehdidinde bulunması ile daha da sertleşti.

Öte yandan Millî Mücadele'nin başlangıç safhasında savunmaya yardımcı olur düşüncesiyle ve Batı emperyalizmine karşı Rusya'nın dostluğunu sağlama ümidiyle Bolşevizm taraftarı Yeşil Ordu Cemiyeti kurulmuştu. Çerkez Ethem, Yozgat isyanları sırasında Ankara'ya gidip gelirken tanıdığı cemiyete ağabeyi Reşid Bey aracılığıyla girmişti. Cemiyet de Çerkez Ethem'i kabul etmekle muhtemelen silâhlı bir güce kavuşmayı hedefliyordu. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bu şekilde güç kazanmasını, hatta kendi adını kullanarak yayılmaya başlamasını sakıncalı gören Mustafa Kemal, Dahiliye vekili ve cemiyetin kurucularından Hakkı Behiç'e (Bayiç) cemiyetin kapatılmasını emretti. Hakkı Behiç bunun o an için imkânsız olduğunu, ancak faaliyetlerinin yavaşlatılabileceğini bildirdi. Bunun üzerine cemiyet faaliyetlerini Ethem'in daha güçlü olduğu Eskişehir'e kaydırıldı. Bu durumu fırsat bilen Ethem ise Eskişehir'de Büyük Millet Meclisi'ne karşı kendi liderliğini ve Bolşevikliği savunan *Seyyâre-i Yeni Dünya* adlı bir "İslâm Bolşevik gazetesi" çıkarmaya başladı. Ankara hükûmeti durumdan büyük ölçüde rahatsız oldu ve 1920 sonbaharında Yeşil Ordu Cemiyeti'nin faaliyetlerini tamamen yasakladı. Ancak Bolşevizm'i savunan bir harekete muhalefeti, o günlerde çok ihtiyaç duyulan Moskova ile olan dostluğun bozulmaması için göze alamayan Mustafa Kemal Türkiye Komünist Fırkası'nı resmen kurdu. Ayrıca Ethem'in de muvafakatiyle *Seyyâre-i Yeni Dünya* gazetesini ve matbaasını Ankara'ya naklettirerek bunu yeni firkanın gazetesi olarak neşrettirdi. Böylece Ethem ile Ankara arasında kısa sü-

ÇERKEZ ETHEM

recek bir sunî barış sağlandı. Fakat Eylül 1920'de kurulan İstiklâl mahkemelerine Ethem'in karşı çıkması tekrar çekişmelerin başlamasına sebep oldu.

Bu arada Ankara'da bütün milis kuvvetlerinin dağıtılıp düzenli ordunun kurulması üzerinde çalışmalar başlatılmıştı. Dahiliye Nezâreti bu amaçla yayınladığı bir tamimle Ethem'in gelişigüzel asker toplamasını yasakladığı gibi kendisine bağlı birliklerin Batı Cephesi Kumandanlığı emrine girmeleri istendi. Buna özellikle Ethem'in ağabeyleri Reşid ve Tefîk beyler itiraz ettiler. Her zaman ağabeylerinin tesirinde kalan Ethem de kendisini umum kuvâ-yı seyyâre ve Kütahya yöresi kumandanı ilân ederek daha önce oluşturulan Batı Cephesi Kumandanlığı emrine girmeyeceğini ilân etti. Batı Cephesi Kumandanı İsmet Bey (İnönü) ile Ethem Bey arasında çekişmeler başladı. Mustafa Kemal aralarını bulmak için heyetler gönderdiyse de bir netice alamadı. Sonunda düzenli ordunun emrine girmek istemeyen Ethem'e karşı kuvvete başvuruldu. Bunun üzerine Kütahya'dan Gediz'e çekilen Ethem, 1. İnönü Savaşı sırasında Yunanlılar'la iş birliği yaptı. Ardından da birliklerini dağıtarak kardeşleriyle birlikte Yunanlılar'a sığındı veya kendi ifadesiyle "bir protokol yaparak" Yunan işgali altında bulunan Türk topraklarına geçti. Ankara İstiklâl Mahkemesi ise Ethem ve kardeşlerini vatana ihanet suçuyla yargılayarak 9 Mayıs 1921'de giyaben idama mahkûm etti.

Bir süre Salihli'de Eşref Bey çiftliğinde kalan Çerkez Ethem İzmir'in kurtarılmasından biraz önce Yunanlılar tarafından Atina'ya götürüldü. Oradan Suriye'ye geçti, çeşitli bölgelerde ikamet ettikten sonra Amman'a yerleşti. 1938'de yurda dönmesi için af çıkarılmasına rağmen dönmedi ve 7 Ekim 1949'da Amman'da öldü.

BİBLİYOGRAFYA :

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk* (Ankara 1927), Ankara 1982, II, 512-522, 527-537, 543-551, 851; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 403-409, 452, 466-470; Yunus Nadi, *Çerkez Ethem'in Kuvvetlerinin İhaneti*, İstanbul 1955; *Yakın Tarihimiz*, I, İstanbul 1962, s. 69-71, 103, 134; Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, Ankara 1975, s. 35-39, 85-86; Cemal Şener, *Çerkez Ethem Olayı*, İstanbul 1984; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, İstanbul 1985, II, 304-325; Mustafa Yılmaz, *Millî Mücadelede Yeşil Ordu*, Ankara 1987, s. 107-121; Cemal Kutay, *Çerkez Ethem Dosyası*, İstanbul 1989, I-II; D. A. Rustow, "Çerkes Edhem", *Eİ²* (İng.), II, 25-26.

ZEKERİYA KURŞUN

ÇEŞM

(چشم)

Edebiyat ve tasavvufta bir remiz;
Fars edebiyatı ile
Türk divan edebiyatında
çeşitli anlamlarda kullanılan
bir mazmun ve tasavvuf terimi.

Farsça'da "göz; tavla zarlarında sayıları belirleyen siyah noktalar; vav (و), kaf (ق) ve fâ (ف) gibi harflerin başlarında bulunan yuvarlak içindeki beyaz kısım", mecazen "ümit, özlem; yakınlık, ön; aziz" anlamlarına gelir. Eski Farsça'da (Avesta dili) *çeşmân*, Orta Farsça'da *çeşme* ve bugün yaşamakta olan Gileki, Simnânî v b. lehçelerde *cum*, *ceş* ve *cim* şekillerine rastlanan *çeşm* kelimesinin Firdavsi döneminde (IV./X. yüzyıl sonu ve V./XI. yüzyılın başları) *cişm* şeklinde telaffuz edildiği, *hişm* kelimesiyle kafiyeleştirilmesinden anlaşılmaktadır.

Gözün insan ilişkileri üzerinde büyük etkisi vardır. Bazı gözlerin büyüleyici ve insanı tesir altına alma gücü özellikle güzel sanatlarla uğraşan kimseleri etkilemiş, onların başlıca konularından biri olmuş ve göz, şekli ve bakışı açısından çok değişik şekillerde yorumlanmıştır.

Fars edebiyatı ile Türk divan edebiyatında *çeşm*'in çok geniş bir kullanım alanı vardır. Şairler gözü genellikle "çeşm-i şehlä" (yarı şaşı), "çeşm-i keşide" (dar ve çekik göz), "çeşm-i hâb-âlûd" (uykulu, mahmur göz) ve "çeşm-i mey-gün" (şarap renkli göz) olmak üzere dörde ayırmakla birlikte ona atfettikleri sıfatlarla bu sayının çok üstüne çıkarlar. Gözün renginin de önemi vardır. Genellikle göz güzelliğinin ölçüsü olarak ceylanın gözü örnek alındığı için siyah, göz renklerinin başta gelen sıfatlarından biri olmuştur ve şairler için en makbul insan gözü ceylanın gözüne benzeyen gözdür. Edebî metinlerde siyahın yanı sıra elâ gözlere ve çok defa nergise ve firûzeyeye benzetildiğine bakılarak mavi gözlere de yer verildiği görülür. Bununla birlikte gözlerin nergisle ilişkisi, sadece bakışlarının nergişçe görünüşüne benzemiş olması ile de açıklanabilir. Yine bakış şekli ve etkisine göre göz sarhoş (mest), mahmur (uykulu), hasta, fitne, katil, ceylan, ahû, âhû-gîr (âhû yakalayan), badem, belâ-cû (belâ arayan, kötü huylu), kadeh, fettan, âşikküş (âşik öldüren), kâfir gibi birçok sıfatla nitelendirilmiştir. Bu şekilde nitelendirilen mâşukun gözleri karşısında âşıkın gözleri de âyîne (ayna), ebr (bulut), eşk-âlûd (göz yaşına bulanmış), eşk-bâr

(göz yaşı yağdıran), eşk-feşân (göz yaşı saçan), giryân (ağlayan), gurîhte-hâb (uykusuz kaçmış) olarak tavsif edilmiştir. Ayrıca *çeşm* kelimesiyle birçok birleşik kelime ve deyim meydana getirilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Âhû-çeşm (âhû gözlü), teng-çeşm (çekik göz, dar göz), bed-çeşm (kötü göz, uğursuz göz), peyrûze-çeşm (firûze renkli göz). Bunlardan başka Farsça'da "dünyaya gözünü kapamak, ölmek", "gözünü yolda olmak, birini beklemek", "gözünü görmemek, çok karanlık olmak" anlamına gelen deyimler bulunmaktadır.

"Hüsn ü Dil" türü alegorik eserlerde *çeşm*, gönlün, filozof, edip, toprağı altın yapan kimyacı gibi niteliklere sahip casusu olarak tanıtılır; göz ucuyla, kızgınlıkla bakan "Gamze" ise "Çeşm" in kendisinden küçük yaşta ayrılan sihirbaz, cadı kardeşi olarak gösterilir.

Tasavvufta Allah'ın basar (görme) ve cemâl sıfatlarına ve bütün ahvali tamamlayan sâlike gizli hiçbir şeyin kalmaması haline de *çeşm* denir. Sâlikin kendisinde bulunduğu bilincine vardığı sır-ı ilâhiye "*çeşm-i mest*", kemal ehlinin bilip de sâlikin diğer sâliklerden gizlediği ahvale "*çeşm-i pür-humâr*", Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği, kemal ehlinin gizlediği yüksek mertebelere "*çeşm-i nergisi*" adı verilir. Süfîler genellikle gözü, "sülûk sonucunda elde edilen mânevî (bâtinî) görüş" veya "bir müridin irşadıyla Hakk'ı her yerde müşahede etme makamına ulaşma" anlamında sır, dil, cihân-bîn, lâhûtî, mârifet, yakîn gibi kelimelerle tamlama halinde (*çeşm-i sır*, *çeşm-i dil*, *çeşm-i lâhûtî*...) kullanmışlardır. Gözün asıl, kulağın ikinci derecede olduğu görüşünde olan Mevlânâ *Meşnevî*'de ve diğer eserlerinde görmeyi (rü'yet) işitmeden (semâ) daha üstün tutar ki bu da Farsça'da "*Şeniden key büved mânen-i diden*" (işitmek görmek gibi olabilir mi? yani olamaz) atasözüne dayanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Hüseyin Tebrizi, *Burhân-ı Kâfir* (nşr. Muhammed Muîn), Tahran 1342 hş., II, 637, not 3; *Burhân-ı Kâfir Tercümesi*, s. 218-219; Tehânevî, *Keşşâf*, s. 1556; Edîb-i Tûsî, *Ferheng-i Luğat-ı Edebî*, Tebriz 1345 hş., s. 350; Ca'fer-i Seccâdi, *Ferheng*, Tahran 1362 hş./1983, s. 162-163; Ali Nihat (Tarlan), *Şeyhi Divanını Tedkik*, İstanbul 1934, s. 100-111; Muhammed b. Ali el-Lâhicî, *Şerh-i Gülşen-i Râz*, Tahran 1337 hş., s. 551, 556, 561; Muhammed b. Yahyâ en-Nisâbüri, *Hüsn ü Dil* (nşr. Gulâm Rıza Ferzâ-nepûr), Tahran 1351 hş., s. 16-23; Seyyid Sâdik Güvherî, *Şerh-i İşlâhât-ı Tasavvuf*, Tahran 1368 hş., IV, 119-123.

TAHSİN YAZICI